

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 902(477.51)

Олена Веремейчик

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ПОСЕЛЕНЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛІССЯ

У статті розглянуті етапи вивчення середньовічних сільських поселень X–XIV ст. Чернігівського Полісся.

Протягом першого етапу (друга половина XIX – початок XX ст.) відбувався процес накопичення інформації про різні категорії археологічних пам'яток, у тому числі й про сільські поселення давньоруського часу. Величезне значення у вивченні сільських пам'яток X–XIV ст. відіграв XIV Археологічний з'їзд.

Протягом наступного етапу (перша половина – середина XX ст.) вивчення регіону Чернігівського Полісся пройшло шлях від мозаїчного обстеження районів навколо Чернігова, Сосниць та Остра до масштабних археологічних робіт у Чернігові та Любечі та спеціальних досліджень археологічних пам'яток, у тому числі й сільських поселень уздовж берегів Десни та Дніпра та їхніх доплив – річок Білоус, Стрижень, Снов, Убідь та інших. На початкових етапах в обстеженнях брали участь співробітники місцевих музеїв, а у повоєнний період до робіт у регіоні долучилися науковці з Інститутів археології Києва, Ленінграда та Москви.

З середини 70-х і до початку 90-х рр. тривав третій етап досліджень, який характеризується суцільним обстеженням значних територій Чернігівського Полісся та археологічними дослідженнями сільських поселень (Автуничі, Ліскове, Криниця, Овраменків Круг, Шумлай та інших). В дослідженнях брали участь як місцеві краєзнавці та археологи – Г.О. Кузнєцов, О.В. Шекун, В.П. Коваленко та інші, так і дослідники з Інституту археології НАНУ – О.П. Моця та інші. В результаті накопичені різні категорії артефактів та узагальнена інформація про галузі господарства, планіграфію, житлобудівництво, майнову та соціальну диференціацію сільського населення.

З початку 90-х рр. XX ст. розпочинається четвертий етап досліджень, який характеризується поглибленим вивченням окремих сільських пам'яток в зоні робіт археологічних експедицій Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка – Шестовицької, Любецької, Лиственської, Виповзівської та інших.

Ключові слова: *сільські поселення, Чернігівське Полісся, археологічні дослідження.*

Історія вивчення сільських поселень Чернігівського Полісся пройшла складний і тривалий час від простого переказу літописних згадок та спроб локалізації літописних селищ до повномасштабного вивчення пам'яток регіону. У своєму розвитку дослідження цих середньовічних старожитностей Чернігівщини пройшли ряд етапів, пов'язаних з державно-політичними змінами у суспільстві, які наклали певний відбиток на об'єм

© Веремейчик Олена Михайлівна – доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка.

та характер досліджень. Виявлені особливості в цілому співпали з етапами досліджень сільських поселень Східної Європи. Зважаючи на вищезазначене, вивчення регіону, на нашу думку, варто розділити на ряд періодів: до першого відносимо другу половину XIX – початок XX ст.; до другого – першу половину XX – середину XX ст.; до третього середину 70-х рр. – початок 90-х рр. і до останнього, четвертого – початок 90-х рр. XX ст. – до наших днів.

Чернігівське Полісся охоплює територію на лівобережжі Дніпра від місця впадіння у Дніпро р. Десни на заході і до впадіння в Десну р. Убеди на сході. Своєрідним стрижнем, що розподіляє на нерівні частини цю географічну зону, є р. Десна.

Вивчення сільських поселень у другій половині XIX – на початку XX ст.

Численні згадки про села навколо Чернігова у літопису при описанні подій середини XII ст. привернули до себе увагу дослідників у другій половині XIX – на початку XX ст. Ототожнення літописних сіл з назвами, що збереглися на географічній карті, змінюються першими спробами винайдення сільських поселень.

Початком археологічного вивчення сільських поселень Чернігівщини, безсумнівно, можна визнати підготовку до XIV Всеросійського Археологічного з'їзду, який проходив у Чернігові у 1908 році. Вперше це коло питань було оприлюднене у планах археологічних робіт по підготовці Археологічного з'їзду, опублікованих у «Трудах Московского Предварительного комитета по устройству XIV АС». Найповніше на той час описав проблему вивчення селищ та перерахував дослідницькі завдання професор Д.Я. Самоквасов у «Плане археологических работ по собиранию и систематизации древностей Черниговщины для XIV Археологического съезда» [82, с. 13–15], деякі з них і досі залишаються актуальними. Д.Я. Самоквасов вважав доцільним вивчати князівські, боярські та монастирські села, очікуючи, що на них можуть бути багаті знахідки, подібні до тих, що виявлені на «Княжій Горі» поблизу с. Пекарі [82, с. 14]. Тому він звернув окрему увагу на урочище «Княгиня», розташоване в дачах с. Козел (нині М.-Коцюбинське. – **О.В.**) поблизу Чернігова, і разом зі збиранням свідоцтв про розташування селищ, дворищ, монастирищ та церквищ запропонував окремим пунктом дослідити поселення «Княгиня», де місцеві жителі виорювали різноманітні речі. Спроби локалізувати поселення увінчалися успіхом: на місці урочища, назва якого досі збереглася, автором цього повідомлення у 1984 р. було виявлене давньоруське поселення.

У листуванні по організації XIV Археологічного з'їзду були пропозиції В. Ляско-ронського про необхідність дослідження південного порубіжжя Чернігово-Сіверської землі в межах нижньої течії р. Десни та течій рр. Остра та Сейму [20, л. 57 об]. Певним підсумком проголошених заходів у пошуках сільських поселень стали опубліковані поверхові дані про 7 поселень із території Чернігівського Полісся [107, с. 87, 91–92].

З кінця XIX – початку XX ст. збереглися відомості й про поховальні пам'ятки, бо курганні могильники мали наземні ознаки, тому легко розпізнавалися навіть не спеціалістами [107, с. 73–93]. Ця інформація, зафіксована у матеріалах XIV Археологічного з'їзду, нині безцінна, адже курганні могильники протягом XX ст. суттєво постраждали в результаті господарської діяльності, деякі знищені повністю, а інші збереглися частково. Курганні могильники регіону були частково досліджені В.Б Антоновичем, М.Ю. Бранденбургом та Д.Я. Самоквасовим [27, с. 28–35; 31; 83].

Уже після XIV Археологічного з'їзду, у 1909 р. П.М. Добровольський, В.Л. Модзольський, В.А. Шугаєвський та інші представники Чернігівської Архівної комісії дослідили багаточислове поселення «Татарська гірка», розташоване на лівому березі р. Десни, неподалік від Чернігова [64, с. 89]. Результати досліджень були викладені В.А. Шугаєвським на засіданні Чернігівської губернської вченої архівної комісії та відображені у його статті, а виявлені матеріали розкопок зберігаються у Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського (колекція № А 4/4) [106; 72, с. 3, 95, с. 16]. Старожитності давньоруського періоду з поселення були представлені типовими для сільських поселень того часу речами – пірофілітовими пряслицями та хрестиком,

мідним хрестиком, ножами, фрагментом скляного браслету, бубонцем, скляними намистинами та іншими предметами. З нетипових речей, що зустрічаються на поселеннях, можна назвати бронзове зображення архангела Михаїла [95, с. 16].

У 1912 р. представники Чернігівської губернської вченої архівної комісії – Є.О. Корноухов і В.А. Шугаєвський, попри те, що з різних причин того року розкопки не проводилися, тричі виїздили по археологічних пам'ятках губернії. Метою однієї з поїздок було обстеження поселення поблизу с. Гориця Чернігівського повіту, де протягом кількох років місцевий житель Ф. Любенко збирав та передавав до Чернігівського музею ім. В.В. Тарновського різні знахідки [73, с. 8]. Колекція речей, зібрана на початку XX ст. (принаймні до 1928 р.) поблизу с. Гориця, зберігається у Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського (№ А 1/1) [96, с. 53].

Уривчасті відомості про знахідки, що походять, вірогідно, з сільських пам'яток, містяться в каталозі Чернігівського об'єднаного музею, виданому в 1915 р. Це, як правило, знахідки випадкові, передані до музею приватними особами. На піщовому розсипу поблизу с. Гуцин знайдені залізні цвяхи, частини кілець, металеві прикраси та намистини (№ 142–144), на ланах с. Хмільниця виявлене пірофілітове пряслице (№ 147), поблизу с. Кирієвки Сосницького повіту знайдені намистини та фрагменти дроту (№ 149), ціле жорно та частина верхнього жорна походять з околиць с. Підгірне (№ 222, 223) [95, с. 11–12]. В музеї збереглися речі, знайдені поблизу с. Гуцин (колекція № А 13/13), зібрані В.В. Неродою. О.В. Черненко вважає, що це частина інвентарю з поховання, здійсненого за обрядом кремації [96, с. 28].

Протягом середини XIX – початку XX ст. навколо Чернігова виявлені випадкові знахідки та скарби жіночих прикрас. Це золотий змійовик (чернігівська гривна) та скарби жіночих срібних прикрас біля сіл Льгів та Низківка. Зважаючи на відсутність поблизу місць знахідок давніх міст чи городищ, з певною долею імовірності вважаємо за можливе пов'язувати ці випадкові знахідки та скарби з сільськими поселеннями.

Золотому змійовику XI ст. із зображенням архангела Михаїла, знайденому в 1821 р. на березі р. Білоус, присвячена численна література [70, с. 49–51]. Вважається, що змійовик належав Володимирі Мономаху та був знайдений в місцях полювання князя [80, с. 19]. Однак береги нижньої течії р. Білоус були щільно заселені у X–XIII ст. Цілком імовірно, що на одному з поселень знаходилась заміська князівська садиба, з якої і походив змійовик.

Скарби жіночих прикрас, знайдені біля с. Льгів та Низківка, датуються пізнішим часом – серединою XIII ст. Обставини їхнього виявлення ретельно зафіксовані у листуванні, яке зберігається у фонді Імператорської Археологічної комісії [41].

Старожитності с. Льгів, неподалік від Чернігова, стали відомі науковій спільноті завдяки випадковій знахідці скарбу срібних жіночих прикрас, який складався з двох колтів, 10 дужок від очілля та 50 колодочок від рясен. Скарб був переданий до Ермітажу 15 липня 1884 р. Описання скарбу та малюнки окремих знахідок з нього (колт та дві дужки від очілля) опубліковані в покажчику Ермітажу, складеному Н.П. Кондаковим [60, с. 270–272]. Скарб згадується і в інших виданнях того часу [71, с. 131; 93, с. 115–116]. Його опис та фотографія надруковані в «Памятниках художественного ремесла Древней Руси X–XIII вв.» [48, с. 66, табл. XII]. 1932 р. скарб був відісланий до Харківського історичного музею і вважалось, що загинув під час Другої світової війни [59, с. 138; 66, с. 135; 81, с. 316.]. Але останнім часом відбулася атрибуція депаспортизованих під час Другої світової війни речей з Харківського історичного музею. Так, серед жіночих прикрас були виділені шість випрямлених бусинних дужок від очілля (Харківський історичний музей, інв. 5648 ЛБС – 96, інв. 5688-5692 ЛБС – 502-506) та срібний колт з каймою (інв. 5654 ЛБС – 18), які походять з Львівського скарбу [61, с. 108–111].

Вивчаючи черневу справу Давньої Русі, Т.І. Макарова висловила припущення, що колти з обнизю з крупних кульок, до яких належать і колти з Львівського скарбу, типові для скарбів Чернігова та Чернігівської землі і тому ймовірно їх місцеве виробництво [66, с. 52]. Це підтвердилося розкопками на території різних частин давнього Чернігова за останні 20 років. При дослідженні дитинця знайдений скарб з колтами,

а неподалік – матриця для виготовлення обнизи цих колтів [56, с. 122]. На території посаду Чернігова виявлені як окремі знахідки матриць для колтів [94, с. 62], так і залишки ювелірної майстерні. В заповненні майстерні, яка загинула в пожежі середини XIII ст., серед численних бронзових матриць знайдені й матриці для виготовлення колтів та рясен кількох типів [53, с. 84; 68, с. 151, 155]. На одній із них, поганої збереженості (Національний архітектурно-історичний заповідник Чернігів стародавній, ДА № 16175), – аналогічне Львівському колту зображення птаха з хвостом у вигляді плетінки.

Уже з початку XX ст. поблизу с. Львів було відоме велике давнє поселення. У працях XIV Археологічного з'їзду священник О. Єфимов сповіщав, що тут знаходили багато уламків кераміки, глиняні та пірофілітові пряслиця, хрести, схожі на енколпіони, маленькі кам'яні хрестики, намистини, стремена, сокири та інші предмети. Також були зафіксовані залишки якоїсь будови, можливо, побудованої з плінфи [50, с. 91]. Вірогідно, мова йде про поселення в урочищі Львівка, яке неодноразово обстежувалося та досліджувалося протягом середини – другої половини XX ст. Саме зі старожитностями цього поселення, культурний шар якого містить значну кількість прикрас, предметів спорядження коня, побутових речей, знарядь праці, пов'язаних із господарством та ремеслом, вважаємо можливим пов'язати походження Львівського скарбу [41, с. 29–31].

Зі східної частини Чернігівського Полісся походить скарб срібних прикрас, знайдений у 1908 р. поблизу с. Низківки. Він був придбаний Д.Я. Самоквасовим та нині зберігається в Історичному музеї в Москві.

Скарб був опублікований у посмертному виданні Д.Я. Самоквасова [84, с. 33–40, рис. 1–4, 6–13]. Він складався з пари великих колтів; сережок трибусинних (15 екз.); двох рясен по 35 колодочок у кожній; двох рясен з крупнішими колодочками (по 25 колодочок у кожній); браслета витого; двох пластинчастих браслетів та трьох перснів.

Округа с. Низківки за рівнем археологічного обстеження значно поступається попередньому регіону. Вона розташована на вододілі між правим берегом р. Десни та лівим берегом р. Снові з системою озер у «блюдевидних» западинах. Цілком імовірно, що потрапити з Десни у Снов, проминувши гирло р. Снові та давній Сновеськ (локалізується на місці сучасного Седнева), можна було через систему річок правого берега р. Десни (р. Мена, її права притока р. Дягова), озер поблизу с. Низківка та лівої притоки р. Снові. У цьому районі зафіксоване поселення X–XIII ст., розташоване по берегах озера Чучино, площею 10 га. Упевнено співвіднести знахідку скарбу з названим поселенням важко, оскільки, з одного боку, ця ділянка Чернігівського Полісся слабо обстежена, а з іншого – є певні розбіжності в інформації про місце знахідки скарбу. Тим не менш, існування в цьому районі значного за площею, насиченого артефактами, сільського поселення свідчить про важливість цього пункту [41, с. 34–35].

Таким чином, протягом другої половини XIX – початку XX ст. відбувався процес накопичення інформації про різні категорії археологічних пам'яток, у тому числі й про сільські поселення давньоруського часу. Для становлення археологічної науки на Чернігівщині відіграв величезне значення XIV Археологічний з'їзд. Він був відправним пунктом і в дослідженні сільських поселень регіону.

Сільські поселення в роботах науковців першої половини XX ст. – середини XX ст.

У першій половині XX ст. розпочалося мозаїчне обстеження території Подесення. Спочатку співробітники музеїв включилися в археологічні роботи в регіоні, а в середині XX ст. на Чернігівщині розпочали активну діяльність дослідники з наукових установ тодішнього СРСР – співробітники Інституту археології АН УРСР, Інституту археології АН СРСР, Інституту матеріальної культури АН СРСР.

Серед значних наукових місцевих осередків того часу, які брали участь у виявленні археологічних пам'яток, можна виділити Чернігівський, Сосницький та Остерський музеї.

Східна частина Чернігівського Полісся (територія сучасних Сосницького та Менського районів Чернігівської області) була в полі зору співробітників Сосницького музею на чолі з Ю.С. Виноградським. Після створення влітку 1920 р. Сосницького історико-археологічного та етнографічного музею [58, с. 335; 92 с. 130] розпочалося обстеження середньої течії р. Десни з допливами. За 30-річний період роботи в музеї Ю.С. Виноградський поряд з пам'ятками попередніх епох і давньоруськими городищами та курганними могильниками на території Сосницького району виявив 14 селищ домонгольського часу та ще 5 за межами району [44, с. 162–168; 45, с. 124–125; 46, с. 92–93].

Серед значних робіт археологів Чернігівського історичного музею у 20-30-і рр. ХХ ст. безперечно потрібно назвати розкопки Шестовицького могильника протягом 1925–1927 рр. під керівництвом П.І. Смолічева. Публікація матеріалів розкопок могильника викликала значний інтерес наукової спільноти до пам'ятки [86, с. 178–180; 87, с. 56–64], привернувши таким чином увагу в цілому до старожитностей Чернігівської околиці. У польових роботах на Шестовицькому могильнику, окрім П.І. Смолічева, брали активну участь його колеги по роботі у Чернігівському державному музеї – С.Г. Баран-Бутович, М.Г. Вайнштейн та В.А. Шугаєвський. В останні роки перші дослідники Шестовицького комплексу пам'яток викликали низку окремих розвідок, що вилились у публікації, які базуються на поглибленому вивченні матеріалів архівів та фондів різних установ – Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, Інституту археології НАНУ, Інституту історії матеріальної культури РАН. [43, с. 71–75; 57, с. 84–101; 89, с. 27–31; 96, с. 49–62.]

Своєрідним підсумком попереднього періоду вивчення старожитностей різних епох Чернігівщини стало видання під редакцією М.С. Грушевського у 1928 р. збірки наукових праць «Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали» [97]. В збірку ввійшли матеріали робіт археологів та істориків, які освітлювали різні аспекти археології та історії регіону. Серед низки публікацій узагальнюючого характеру важливими, на наш погляд, є статті, присвячені безпосередньо археологічним дослідженням в околицях Чернігова (П.І. Смолічев) та Сосниці (Ю.С. Виноградський), результатам розкопок Чернігівського Спаського Собору (М.О. Макаренко). Не менш важливими є дослідження Успенського собору Єлецького монастиря (І. Моргилевський), Старгородської «божниці» (М.О. Макаренко) та речей із Чернігівського історичного музею і нумізматичних знахідок в Чернігові (В.А. Шугаєвський).

Пізніше в західній частині Чернігівського Полісся у 1940-х рр. значні роботи по обстеженню та виявленню нових пам'яток різних епох, у тому числі і давньоруських поселень та синхронних їм курганних могильників, проводив О.О. Попко (1934–1946 рр. – співробітник Чернігівського історичного музею, 1946–1956 рр. – співробітник Інституту археології АН УРСР) [67, с. 187]. Ним у перші повоєнні роки обстежений басейн середньої та нижньої течії р. Десни та ділянки поміж Черніговом та Любечем, в басейнах правих доплив р. Десни – Білоусом та Стрижем. У звіті О.О. Попко за 1947 р., який був додатком до звіту В.А. Богусевича, зберігається кілька документів по археологічних розвідках на Чернігівщині: «Краткий отчет об археологических разведках в районе Чернигова 1947 г.»; «Археологические памятники по Десне в районе Чернигова»; «Археологические памятники по Днепру в районе Любеча»; «Древний вал на р. Десне». У короткому звіті за 1947 р. О.О. Попко відзначив, що в цьому регіоні обстежено приблизно 150 різночасових пам'яток археології, серед яких 20 городищ, 28 селищ і 40 могильників [8, с. 2]. У короткому звіті автор перераховує тільки населені пункти та басейни річок, де проведені обстеження та дається сумарна оцінка результатів. У звіті по результатах робіт поблизу Чернігова автор уже називає 32 селища [7, с. 21]. В звіті, присвяченому археологічним пам'яткам в районі Любеча, поряд з пам'ятками епохи бронзи та раннього залізного віку, а також городищами та могильниками давньоруської епохи згадуються сільські поселення цього часу [10, с. 8, 13]. В архіві Інституту археології НАНУ зберігаються і 16 планів городищ та могильників досліджуваного регіону, складених О.О. Попком [9]. Щоденники по обстеженню пам'яток нижньої Десни та описання знахідок (зошити в клітинку з схематичними

малюнками та окремі аркуші з надписами) зберігаються у Національному заповіднику «Чернігів стародавній» [26]. Вивчаючи архівні документи та матеріали звіту, оцінюючи кількість виявлених різночасових пам'яток, здається, що у звіт за 1947 р. О.О. Попко включив не тільки роботи за цей рік, а і всі попередні обстеження, можливо, за роки напередодні Другої світової війни та відразу ж після неї.

Певним узагальненням археологічних досліджень О.О. Попка у Подесенні було видання статті «Слов'янські археологічні пам'ятки у нижній течії Десни», в якій знайшла відбиток частина наукового доробку дослідника [76, с. 129–140.].

Цілком вірогідно, саме вражаючі результати робіт О.О. Попка привернули увагу дослідників з Інституту археології АН УРСР до старожитностей Чернігівщини. Так, у 1948 р. В.К. Гончаров провів обстеження та невеликі розкопки в різних частинах Любеча, який напередодні обстежив О.О. Попко [47, с. 134–138], а Д.І. Бліфельд у 1949 р. звернув увагу на низку пам'яток поблизу Чернігова, на правому березі р. Десни, і у щоденнику та звіті Деснинської експедиції є посилання на відомості від О.О. Попка [2, л. 4; 1, с. 5, 12].

Велике значення по обстеженню пам'яток давньоруської доби регіону мала Деснянська експедиція Інституту археології АН УРСР 1949 р. під керівництвом Д.І. Бліфельда. Завдання були сформульовані у передмові до звіту, в якій він оцінив рівень вивчення території Дніпровського Лівобережжя та зауважив, що попередники більшу увагу звертали на східну частину регіону, розташовану в басейні верхньої течії Десни, Сейму, Сули та Ворскли, а західна – поступалася рівнем вивченості. Серед завдань експедиції було визначено виявлення пам'яток скіфського та ранньослов'янського часу, які майже не відомі у Подесенні. Крім того, автор звіту звернув увагу на уявлення про переважання серед пам'яток давньоруського часу городищ, що не відповідало дійсності. Тому серед важливих дослідницьких завдань Д.І. Бліфельд визначив «виявлення характеру давньоруських сільських поселень, так би мовити, периферії, районів більш-менш віддалених від основних міських центрів і головної водної магістралі – р. Десни» [1, с. 2].

У цілому, серед знайдених, обстежених та досліджених експедицією Д.І. Бліфельда різночасових пам'яток в басейні р. Білоус (від с. Старий Білоус і вгору за течією до сіл Табаєвка та Рогоща) та в нижній течії р. Стрижень (від північної околиці Чернігова до с. Півці) було 8 сільських поселень давньоруського часу, 5 курганних могильників, 2 городища, поряд з якими також зафіксовані поселення. У висновках було зазначено, що переважною частиною пам'яток на дрібних річках у давньоруський час були відкриті селища [1, с. 44–45]. Наслідки археологічних робіт експедиції 1949 р. були оприлюднені в спеціальній студії [28, с. 12–21].

Після Другої світової війни археологічними пам'ятками Подесення зацікавилися представники наукових установ Москви і Ленінграда. Вивчаючи пам'ятки більш раннього часу або працюючи в рамках окремих проєктів, дослідники попутно виявляли і сільські поселення давньоруського часу в регіоні. Так, Я.В. Станкевич (1946 р.) і Д.І. Бліфельд (1948 р., 1956–1958 рр.), досліджуючи старожитності с. Шестовиці, виявили кілька поселень Шестовицької округи [88, с. 14–15; 29, с. 5].

Окремо слід відзначити діяльність експедицій І.І. Ляпушкіна в Подесенні. Дніпровська Лівобережна експедиція під керівництвом І.І. Ляпушкіна на теренах Чернігівщини здійснювала розвідки двічі – у 1947 р. і у 1961 р. Завдяки цим розвідкам у 1947 р. були обстежені пам'ятки вздовж нижньої та середньої течій Десни, у 1961 р. – вздовж Снови, від гирла її і вгору за течією на північ.

Матеріали археологічних досліджень І.І. Ляпушкіна на Чернігівщині були предметом спеціальних досліджень [37, с. 33–39; 40, с. 40–47].

Маршрут експедиції 1947 р. охоплював немовби колом територію України на лівому березі Дніпра – від гирла Десни, її нижньою та середньою течіями до гирла Сейму. Потім маршрут пролягав річками Сейм, Оскол, Орель до Дніпра, далі лівим берегом Дніпра до Десни. І.І. Ляпушкін відмічав, що обстеженню підлягали пам'ятки в більшості відомі за літературою, хоча значна їхня частина була відкрита і безпосередньо в ході експедиційних робіт. Уся наукова документація експедиції (щоденники, науковий звіт,

негативи фотографій та відбитки) зберігається в Науковому архіві Інституту історії матеріальної культури РАН (м. Санкт-Петербург) [22; 23]. Колекція матеріалів (№ 63, складається з 20 ящиків) та облікові картки (в середину карток вкладені колекційний опис матеріалу, інколи фотографії пам'яток та малюнки найцікавіших знахідок) обстежених пам'яток – у фондах та архіві ІА НАН України [55, с. 295] і, як виявилось в результаті дослідження, частково матеріал з Чернігівської області зберігається в фондах Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського.

У нижній течії Десни маршрут експедиції пролягав уздовж лівого берега річки і розпочався з обстеження городища в с. Крехаїв, літописного «Остерського городця», розташованого в с. Старогородка (нині м. Остер). Археологи обстежили поселення біля с. Виповзів, далі – «Татарську Гірку» біля с. Анисів, відому в літературі завдяки публікації В. Шугаєвського [106]. Після огляду та дослідження останньої експедиція І.І. Ляпушкіна вирушила у Шестовицю, де обстежила городище та поселення в урочищі Коровель і випадково у стінці протитанкового рову виявила залишки кремації у керамічній посудині Х ст. [37].

Після вивчення Шестовицьких старожитностей та городища в с. Гуцин експедиція відвідала Чернігів та історичний музей.

Далі маршрут експедиції пролягав на схід, уздовж правого берега р. Десни, де була обстежена низка давньоруських пам'яток від Чернігова до Сосниці. Матеріали робіт І.І. Ляпушкіна 1947 р. були оприлюднені у 1952 р. [65].

Удруге експедиція І.І. Ляпушкіна перебувала на Чернігівщині у 1961 р. Цього разу привернула увагу дослідника територія вздовж р. Снові, від устя річки, де розташоване городище в с. Брусилів, обстежене 1947 р., і на північ до м. Новозибків (Брянська область). Вивчені залишки низки городищ та селищ, розташованих поряд (Старі Боровичі, Нові Боровичі, Седнів, Горськ, Городок) [23].

На старожитності регіону звернув увагу і Б.О. Рибаків. Матеріали з Чернігівщини, які зберігаються у Державному історичному музеї в Москві, де працював учений протягом 1931–1950 рр., значною мірою були використані при написанні робіт «Ремесло Древней Руси» та «Древности Чернигова» [78; 79]. А у післявоєнні роки саме Чернігів та Чернігівщина були у полі зору дослідника. Розкопки Благовіщенської церкви у Чернігові 1946 р., а пізніше і тривалі дослідження у Любечі протягом 1957–1960 рр. привернули увагу до особливостей регіону наукової спільноти. Саме роботи в Любечі сприяли вивченню не тільки центральних пам'яток, а і територій навколо населеного пункту. 1958 р. було започатковано розвідкові роботи у заплаві Дніпра від Любеча до Радуля. У результаті, поряд з поселеннями епохи бронзи та раннього залізного віку виявлено кілька пунктів з матеріалами давньоруського часу та досліджено 5 курганів в урочищі Високе Поле [12, с. 52–53, с. 70–75; 13, с. 86–94].

Підсумком попереднього періоду вивчення археологічних пам'яток було видання археологічної карти, до якої увійшли дані вже про 24 сільські поселення давньоруського часу на Чернігівщині, хоча в реальності їх відкрито було набагато більше [49, с. 32, 34–35].

Процес накопичення інформації про археологічні пам'ятки Чернігівщини тривав і далі протягом 60–70 рр. ХХ ст. У першу чергу це відбувалося завдяки зусиллям науковців академічних установ, які займалися пошуками пам'яток різних епох і водночас виявляли давньоруські поселення.

У 1960-х рр. дослідження курганних старожитностей у західній частині регіону продовжувала експедиція Інституту археології АН СРСР під керівництвом С.С. Ширинського. Водночас при обстеженні навколишніх ділянок були знайдені сільські поселення, що знаходилися поряд з могильниками. У 1962 р. та 1964 р. досліджувалося по 4 курганних могильники та обстежено по 1 селищу, 1965 р. досліджено 3 курганних могильники [17, с. 1–12; 18, с. 1–9; 19, с. 3–7; 105].

Відповідний вклад у виявлення археологічних пам'яток різних епох внесла робота експедиції Інституту археології АН УРСР у зоні будівництва Київського водосховища [15, с. 48; 16, с. 25–29; 11, с. 15–21].

Окремо слід відзначити роботи на Чернігівщині різних експедицій Інститутів

археології на той час АН УРСР, АН СРСР та Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР, які протягом середини – другої половини ХХ ст. займалися пошуками ранньослов'янських пам'яток у басейні р. Десни і попутно відкривали та обстежували відомі раніше давньоруські городища, курганні могильники та поселення. Е.А. Симонович обстежив нижню течію річок Стрижень та Снов [14, с. 3]; П.Н. Третьяков і Є.А. Горюнов відкрили кілька пам'яток в середньому Подесенні та по правому берегу Снові [24, с. 9–10; 25, с. 9; 21, с. 1–6, 10–12]; Є.В. Максимов і Р.В. Терпиловський – ділянки навколо Чернігова і Седнева [3, с. 3; 4, с. 2–3; 5, с. 7]; А.М. Обломський розвідками охопив басейн р. Мени у середній течії р. Десни [6, с. 1–13].

Таким чином, протягом першої половини – середини ХХ ст. вивчення регіону Чернігівського Полісся пройшло тривалий шлях від мозаїчного обстеження районів навколо Чернігова, Сосниці та Остра до масштабних археологічних робіт у Чернігові та Любечі та спеціальних обстежень археологічних пам'яток, у тому числі й сільських поселень уздовж берегів р. Десни та Дніпра та також їх доплив – р. Білоус, Стрижень, Снов, Убідь та інших. На початкових етапах в обстеженнях брали участь співробітники місцевих музеїв, а після Другої світової війни до робіт у регіоні долучилися науковці з Інститутів археології Києва, Ленінграда та Москви. Саме завдяки цьому давньоруські старожитності регіону знову, вдруге після робіт Д.Я. Самоквасова, стали в центрі уваги наукової спільноти.

Вивчення сільських поселень Чернігівського Полісся в середині 70-х – початку 90-х рр. ХХ ст.

З початку 70-х рр. ХХ ст., окрім представників академічних установ та співробітників місцевих музеїв, у роботу по виявленню пам'яток археології у регіоні активно включаються чернігівські краєзнавці та археологи, зусиллями яких ретельно були обстежені найближчі округи Чернігова, Любеча, Седнева, басейни річок Білоуса, Стрижня, правобережжя Снові.

Цю роботу започаткували представники Чернігівської спелео-археологічної секції, утвореної при Українському товаристві охорони пам'яток історії та культури на чолі з Г.О. Кузнецовим, які спочатку на суспільних засадах працювали в регіоні, а пізніше з їхніх рядів вийшли професійні дослідники. Поряд з роботами по упорядкуванню Антонієвих печер в Чернігові розпочалася кропітка та довготривала робота по обстеженню та паспортизації археологічних пам'яток Чернігівщини. З цього часу відомі й перші археологічні дослідження членами секції спочатку курганів давньоруської доби, а пізніше і поселень [108].

У результаті розвідкових робіт Г.О. Кузнецова протягом 1974–1975 рр. відкриті численні поселення та курганні могильники в околицях Чернігова та в західному і північному від міста напрямках (1974 р. – 9; 1975 р. – 8). У 1982–1987 рр. дослідник зосередив свої зусилля на обстеженні околиць міста у північному, південно-західному та східному напрямках, приділивши велику увагу заплаві р. Десни поблизу с. Новоселівка та ділянці в районі Лісковиці (1982 р. – 4; 1983 р. – 4; 1984 р. – 1; 1985 р. – 10) [62].

Перші археологічні дослідження сільських поселень було також започатковано Г.О. Кузнецовим у 1975 р. Того року представники спелео-археологічної секції під його керівництвом дослідили напівземлянкову житлову споруду XII–XIII ст. на поселенні Гора поблизу с. Павлівка. Вдруге Г.О. Кузнецов звернувся до досліджень сільських поселень разом з Ю.М. Ситим у 1985 р. Їх зацікавило поселення Селище, розташоване у заплаві лівого берега р. Десни, поблизу Чернігова, де розкопано 134 кв. м площі та досліджено садибу XII–XIII ст. [63].

З рядів Чернігівської обласної спелео-археологічної секції при Українському товаристві охорони пам'яток історії та культури вийшов відомий дослідник археологічних старожитностей Чернігівщини О.В. Шекун. Зі створенням у 1981 р. відділу охорони та вивчення пам'яток археології в Чернігівському історичному музеї він починає працювати в цьому закладі [110, с. 32].

У зоні уваги співробітників з самого початку були давньоруські старожитності – літописні міста Чернігів, Новгород-Сіверський, Любеч, Листвен, Оргощ, Сновськ, Моравійськ, Лутава, Блестовит, Всеволож та інші – які становили основу наукових інтересів завідувача відділу охорони та вивчення пам'яток археології В.П. Коваленка, а пізніше А.Л. Козакова. Дослідження протягом 80-х рр. ХХ ст. в різних частинах Чернігова, городищ в с. М. Листвен та с. Рогоща (літописні Листвен та Оргощ), посаді Любеча та інших призвело до бурхливого накопичення фактичного матеріалу та створило базу для порівняння артефактів з різних категорій пам'яток у регіоні [111; 109, с. 173].

Разом з тим відділ проводив роботу по паспортизації археологічних пам'яток Чернігівщини. Протягом 1976–1992 р. О. В. Шекуном проведена величезна робота по виявленню та обстеженню пам'яток різних епох, у тому числі і давньоруських поселень та курганних могильників (1976 р. – 8; 1977 р. – 8; 1978 р. – 7; 1979 р. – 8; 1980 р. – 6; 1982 р. – 1; 1983 р. – 13; 1984 р. – 5; 1987 р. – 4; 1988 р. – 11; 1989 р. – 7; 1990 р. – 19; 1991 р. – 61). Одним з напрямків наукової роботи О.В. Шекуна було дослідження сільських поселень Чернігівщини. Ретельне обстеження басейну річок Білоуса та Стрижня з притоками поміж Черніговом та Любечем протягом середини 70-х – початку 90-х рр. ХХ ст. дозволило О.В. Шекуну виявити щільну мережу сільських поселень та курганних могильників давньоруського часу, що лягло в основу складеної археологічної карти межиріччя нижньої течії Десни та Дніпра [99]. Одночасно ним проводилися розвідкові роботи і в східних частинах Чернігівського Полісся – у басейні Снови та в басейні середньої течії р. Десни. Підсумком обстежень цього регіону було оприлюднення археологічної карти давньоруських пам'яток території Сосницького опілля [100].

З ім'ям О.В. Шекуна пов'язані масштабні археологічні дослідження на різних пам'ятках регіону – містах, городищах, курганних могильниках та поселеннях, дослідження яких розпочалося майже одночасно, починаючи з 1976 р. Досліджувалися курганні могильники біля с. Звеничів, с. Воробйово, с. Товстоліс, с. Красківське, с. Галків, с. Клонів, с. Незаможне, с. Шестовиця. Разом з тим О.В. Шекун почав досліджувати поселення Ліскове у верхів'ях р. Білоус. У перші ж роки археологічних досліджень на поселенні Ліскове стало зрозуміло, що уявлення про давньоруське сільське поселення у загальноприйнятому на той час розумінні не відповідає дійсності. Дослідження показали його як складний організм із соціально строкатим населенням, насичений значною мірою престижними предметами, виготовленими не тільки у містах Давньої Русі, а й часто завезеними з інших країн. Археологічні дослідження поселення Ліскове тривали щорічно протягом 1976–1992 рр. і супроводжувалися ретельним обстеженням усього комплексу пам'яток у верхів'ях р. Білоус. У результаті на поселенні по обох берегах р. Білоус досліджено 13 825 кв. м площі та виявлено 462 археологічні об'єкти.

Щорічні дослідження на поселенні Ліскове, накопичення артефактів та інформації за рахунок неодноразового обстеження окремих поселень в окрузі Чернігова та розкопки на інших поселеннях, хоча не таких масштабних, як на Лісковому, суттєво скоригували уявлення про сільське поселення. Водночас виявилось, що серед поселень не існує й однорідності: вони різняться як за зовнішніми ознаками, важливими серед яких є, в першу чергу, територія розповсюдження культурного шару та його потужність, так і за насиченістю і різноманітністю артефактів тощо. Своєрідним підсумком про дослідження на поселенні був вихід монографії «Давньоруське поселення Ліскове» [102].

Окрім Ліскового, О.В. Шекун дослідив ще низку поселень, на яких розкопана площа перевищує 1 000 кв. м: Деснянка (1982 р.), [98], Клонів (1987 р.), Криниця (1989 р.) [103], Рів 2 (1983 р.) [104] та ряд інших (Вереміїв Рів, Заплава, Петрушин, Селище, Юрківщина), з меншою вивченою площею.

З початку 1980-х рр. обстеженням та дослідженням сільських поселень регіону займалися співробітники спочатку відділу охорони та вивчення пам'яток археології Чернігівського історичного музею, а з 1989 р. і співробітники археологічного центру Лівобережжя. Роботи проводилися в двох напрямках – обстеження виявлених раніше

поселень та відкриття нових, а також археологічні дослідження поселень. У рамках першого напрямку роботи автором цих рядків були обстежені ділянки корінних терас та заплав Десни, Замглаю та басейни річок Білоус і Стрижень та виявлено і обстежено ряд відомих раніше пам'яток (1983 р. – 7; 1984 – 12; 1986 – 14; 1987 – 8; 1988 – 8;). Водночас проводилися археологічні дослідження ряду поселень – Овраменків Круг (1985 р.) [33], Кезі-3 (1986 р.), Козарки (1987 р.) [35], Льгівка (1989 р.), Рудка (1986 р.) [34, с. 264–265], Шумлай (1991 р.) [36, с. 18], Сомів Хвіст (1995 р.) (разом з Г.В. Жаровим). Переважна більшість археологічних досліджень цього періоду проводилася з охоронною метою – в зоні будівництва шляхів, меліоративних систем, відводів під кар'єри тощо. В окремих випадках досліджувались археологічні об'єкти, частково зруйновані антропогенними або природними факторами. Тому вибір місця проведення археологічних досліджень часто не залежав від наукових інтересів автора розкопок.

У заплаві Замглаю та на правобережжі Снові археологічні обстеження проводили Г.В. Жаров та А.Г. Пильник, найближча округа Седнева обстежена В.В. Простантинвою [69] та А.О. Мултаненом. Археологічні обстеження цієї частини Чернігівського Полісся дозволили скласти карту археологічних пам'яток X–XIII ст. правого берега Снові [51; 74].

Серед інших науковців, які внесли вагомий внесок в обстеження регіону, слід відзначити Ю.М. Ситого, який зосередив свою увагу на лівобережній частині Чернігівського Полісся, на території так званого літописного «Задесення». Його роботи протягом 1980–1990 рр., а також обстеження В.В. Мултанен та А.О. Мултанена в цій частині Чернігівщини дозволили скласти карту археологічних пам'яток X–XIII ст. лівого берега середньої та нижньої течій р. Десни, де Поліська зона межує з лісостеповою, у рамках літописного Задесення [90].

З 1987 р. у роботу по дослідженню сільських поселень на території Чернігівського Полісся активно включилися співробітники середньовічного відділу Інституту археології НАНУ під керівництвом О.П. Моці. Ці дослідження були своєрідним продовженням наукових інтересів науковців відділу на території Чернігівщини. Так, курганний загін під керівництвом О.П. Моці, який працював у складі експедиції Інституту археології АН України та Чернігівського історичного музею 1983 р., проводив рятівні дослідження курганів поблизу с. Шестовиця та с. Гуштин, 1985 р. дослідження були зосереджені в с. Табаївка та с. Клонів [112, с. 219–220].

Вивчення сільських поселень давньоруського часу на матеріалах Південної Русі було визначене як окремий пріоритетний напрямок дослідження відділу середньовічної та давньоруської археології. Для його виконання, окрім співробітників Інституту археології, були залучені науковці з різних установ і міст України. Протягом 1987–1997 рр. спільна експедиція середньовічного відділу Інституту археології НАН України та Чернігівського державного педінституту ім. Т.Г. Шевченка під керівництвом О.П. Моці та В.П. Коваленка розгорнула роботи на комплексі пам'яток поблизу с. Автуниці. Підсумкам перших років дослідження на поселенні був присвячений польовий семінар «Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі», який відбувся у серпні 1992 р. У доповідях приділялася увага не тільки різноманітним питанням вивчення поселення Автуниці, але й іншим важливим проблемам вивчення середньовічного села [77].

За роки досліджень на комплексі пам'яток поблизу с. Автуниці досліджено загалом 26 000 кв. м площі та понад 630 об'єктів. У зоні уваги опинився і курганний могильник, розташований поряд з поселенням.

Дослідження поселення Автуниці переконливо довели, що усталені уявлення про сільськогосподарський вигляд давньоруського села не відповідають дійсності. На поселенні виявлений гончарний центр XII–XIII ст.

Таким чином, в залежності від характеру природних умов оточуючого середовища, населення сільських поселень могло займатися ремісничою діяльністю, зокрема, гончарною справою. Результати багаторічних досліджень на комплексі пам'яток поблизу с. Автуниці оприлюднені в низці статей та узагальнюючих монографіях, але повної публікації матеріалу досі не вийшло [75, с. 34–69; 85].

Але, незважаючи на пильну увагу дослідників до території Чернігівського Полісся, вона обстежена вкрай нерівномірно. Поряд з добре обстеженими ділянками є регіони, де планомірні дослідження з метою виявлення археологічних пам'яток майже не проводились. Деякі поселення неможливо локалізувати за згадками у літературі (відсутні точні прив'язки на місцевості), відомі селища з неповною інформацією (відсутні свідчення про площу розповсюдження культурного шару та датування пам'ятки тощо). Тим не менш, підсумовуючи результати археологічного вивчення давньоруських сільських поселень Чернігівського Полісся впродовж 70-х рр. – початку 90-х рр. XX ст., слід зауважити, що цей період був найрезультативнішим у накопиченні потужної джерельної бази. За цей час у кілька разів збільшився фактичний матеріал. Серед важливих показників цього матеріалу слід відзначити відомості про кількість поселень у регіоні та їхні якісні характеристики за зовнішніми ознаками – умови розташування, площа, насиченість культурного шару, час побутування. Значно поглибили наші знання про сільське поселення археологічні розкопки значної їхньої кількості.

Західна частина Чернігівського Полісся (басейни рр. Білоус та Стрижень) відрізняється кращим станом обстеження території та більшою кількістю досліджених пам'яток (17 поселень), серед яких поселення Ліскове, розташоване у верхів'ях р. Білоус, розкопана площа якого протягом 1977–1992 рр. становить близько 14 000 кв. м [102]. Окрім цього, ще на ряді пам'яток досліджені значні ділянки.

У північно-східній частині Чернігівського Полісся, на поселенні Автуничі досліджена площа становить понад 26 000 кв. м [75, с. 41]. Окрім цих масштабних досліджень, у регіоні частково розкопані поселення Рудка (Зелені Рви-2) [34, с. 264–265], та поселення Даньки [32]. Східна та південна частини Чернігівського Полісся значно поступаються попереднім регіонам як за рівнем обстеження території, так і за рівнем археологічного вивчення поселень.

Такому стану вивчення саме в цей період є кілька пояснень. По-перше, того часу на паспортизацію археологічних пам'яток щорічно виділялися кошти, що стимулювало їхнє виявлення [110]. З іншого боку, в Чернігові завдяки спелео-археологічній секції та відділу охорони та вивчення пам'яток археології в Чернігівському історичному музеї, а пізніше і створеному археологічному центрі Лівобережжя були кваліфіковані спеціалісти, силами яких проводились обстеження районів Чернігівської області. Археологічні установи Чернігова тоді ж активно здійснювали й охоронні археологічні дослідження різних категорій пам'яток, у тому числі й сільських поселень, що призвело до накопичення різних категорій артефактів та інформації про галузі господарства, планіграфію, житлобудівництво, майнову та соціальну стратифікації сільського населення.

Дослідження теренів Чернігівського Полісся у 90-х рр. XX ст. – початку XXI ст.

Створення України як незалежної держави та економічна криза другої половини 90-х рр. XX ст. призвели до організаційної перебудови попередніх інститутів, що пригальмувало розвиток різних галузей науки. Це значною мірою торкнулося і археологічної науки в Україні того часу. Деякі археологічні експедиції припинили своє існування, інші значною мірою скоротили обсяги робіт та існували скоріше за інерцією з попереднього часу. 1992 р. О.В. Шекун припиняє археологічні дослідження поселення Ліскове. Значно скорочуються об'єми досліджень Давньоруської археологічної експедиції НАН України на поселенні Автуничі, останній польовий сезон якої припадає на 2000 р. У Чернігові 1998 р. перестав існувати археологічний центр Лівобережжя, інші археологічні установи скоротили обсяги археологічних робіт у місті та області. Такі негативні явища значною мірою позначилися на кількості та якості археологічних обстежень у регіоні та вивченні сільських поселень давньоруського часу.

Серед осередків, що займались у цей період обстеженням території Чернігівщини, потрібно назвати Чернігівську інспекцію з охорони пам'яток історії та культури, яка проводила розвідки з метою землевідводів. Але матеріали цих досліджень, за пооди-

нокими випадками [52, с. 116–118], не введені до наукового обігу і в пропонованому дослідженні не враховуються.

Однією з наукових установ, що продовжувала археологічні обстеження та дослідження давньоруських пам'яток на теренах Чернігівського Полісся, була експедиція Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка на чолі з В.П. Коваленком та Ю.М. Ситим. Протягом 1996–1997 рр. відбулось обстеження археологічних пам'яток в західній частині регіону, в басейні лівого берега р. Дніпро, в зоні, що постраждала від аварії на Чорнобильській АЕС. Метою обстежень була локалізація та моніторинг відомих археологічних пам'яток. Попутно також виявлені поселення та курганний могильник давньоруського часу.

Помітне поживлення археологічних обстежень у південно-східній частині регіону пов'язано з діяльністю Батуринської міжнародної українсько-канадської археологічної експедиції під керівництвом Ю.М. Ситого та В.П. Коваленка протягом 1995–1997 рр. та 2000–2017 рр. Поряд з археологічними дослідженнями пізньосередньовічного Батурина відбувалось обстеження нижнього Посем'я, в результаті чого були виявлені нові поселення XII–XIV ст. [91].

З 1998 р. починає працювати спільна Шестовицька міжнародна археологічна експедиція Інституту археології НАН України та Чернігівського педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка під керівництвом О.П. Моці та В.П. Коваленка. Метою роботи експедиції було вивчення комплексу пам'яток в урочищі Коровель – городища, посаду, подолу та курганного могильника. У рамках роботи експедиції автором у 2006 р. були проведені археологічні дослідження поселення Заплава другої половини XIII–XIV ст., розташованого неподалік від досліджуваного комплексу [38; 39]. Звернення до старожитностей другої половини XIII–XIV ст. співпало з загальним зацікавленням науковцями пам'ятками та артефактами цього періоду. Поживлений інтерес до старожитностей другої половини XIII–XIV ст. на території Русі значною мірою пов'язаний з накопиченням археологічного матеріалу цього періоду в різних регіонах. Незважаючи на труднощі виділення комплексів та знахідок середини – другої половини XIII ст. з давньоруських культурних нашарувань, кількість пам'яток з матеріалами другої половини XIII–XIV ст., в тому числі й на теренах Чернігівського Полісся поступово збільшується [42]. Складність виявлення пам'яток цього періоду у регіоні пояснюється їхніми невеликими розмірами, бідним культурним шаром у порівнянні з попереднім часом та тим, що культурні шари другої половини XIII–XIV ст., у більшості випадків, перекриті більш пізніми культурними нашаруваннями або знаходяться під сучасною забудовою, в той час, як пам'ятки X – першої половини XIII ст. значною мірою знаходяться за межами сучасної забудови та розорюються [101, с. 115].

Створення 2009 р. у Чернігівському педагогічному університеті імені Т. Г. Шевченка Виповзівської експедиції під керівництвом В.М. Скорохода та Любецької археологічної експедиції під керівництвом автора стимулювало вивчення археологічних старожитностей цих регіонів, у тому числі і спонукало до виявлення нових поселень. Так, 2008 р. та 2010 р. проведено обстеження низки археологічних пам'яток нижньої течії р. Десни, вздовж давнього сухопутного шляху Чернігів–Київ [54].

Протягом 2009–2017 рр. в Любечі та його окрузі знайдені нові археологічні пам'ятки та проведений моніторинг відомих раніше.

Ряд археологічних пам'яток X–XIII ст. – городищ, курганних могильників та поселень західної частини Чернігівського Полісся – обстежені О.М. Бондарем у 2010–2016 рр., що дозволило з'ясувати сучасний стан пам'яток [30].

Таким чином, з початку XX ст. і до теперішнього часу сільські пам'ятки Чернігівщини викликають постійний інтерес науковців. З часом змінилися дослідницькі завдання, постали нові проблеми, але і досі важливими залишаються два напрямки у вивченні поселень – виявлення та картографування нових пам'яток і дослідження поселень.

Обстеження різних частин Чернігівського Полісся дозволили виявити та нанести на археологічну карту регіону 644 пам'ятки, в тому числі і 456 сільських поселень. Дослідження 20 поселень широкою площею зробили регіон найбільш вивченим на території Південної Русі.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Фонд експедицій:

1. № 1949/7. № 1054. Бліфельд Д.І. Звіт про роботу Деснинської археологічної експедиції 1949 року.
2. № 1949/7. № 1554. Бліфельд Д. І. Щоденник Деснинської експедиції 1949 р.
3. № 1975/24. Максимов Е.В. и др. Отчет о полевых исследованиях 1975 г. Среднеднепровской раннеславянской экспедиции.
4. № 1976/21. Максимов Е.В., Терпиловский Р.В. и др. Отчет о работе Среднеднепровской раннеславянской экспедиции в 1976 г.
5. № 1977/4. Максимов Е.В., Терпиловский Р.В. Отчет о работах Среднеднепровской раннеславянской экспедиции ИА АН УССР в 1977 г.
6. № 1981/54. Обломский А.М. Отчет об исследованиях, проведенных в Менском районе Черниговской обл. в 1981 г. разведовательным отрядом Новгород-Северской археологической экспедиции.
7. № 1947/20. Попко А.А. Археологические разведки в Черниговской области в 1947 г./ Приложение к отчету Богусевича В.А.
8. № 1947/20 а. № 548. Попко А.А. Краткий отчет об археологических разведках в районе Чернигова
9. № 1947/20 а. № 754. Попко А.А. Планы [16] к журналу археологических разведок в районе Чернигова 1947 г.
10. № 1947/20 а. № 882 Попко А.А. Археологические памятники по Днепру в районе Любеча.
11. № 1966/1. № 4577. Попко А.А. Дневник научного сотрудника разведочного отряда Киевской экспедиции ИА АН УССР.
12. № 1958/25. Рыбаков Б.А. Отчет о работе Южно-Русской экспедиции за 1958 г. в Любече.
13. № 1960/37. Рыбаков Б.А. Отчет Черниговской экспедиции ИА АН СССР за 1960 г. (раскопки в Любече).
14. № 1960/26. Сымонович Э.А. Отчет о разведках Средне-Днепровской экспедиции ИА АН СССР 1960 г.
15. № 1962/15. Телегин Д.Я., Березанская С.С., Митрофанова В.И., Круц В.А. Отчет об археологических исследованиях в зоне Киевского водохранилища в 1962 г.
16. № 1966/1. Телегин Д.Я., Круц В.А. Отчет о работе Киевской экспедиции в 1966 г.
17. № 1962/56. Ширинский С.С. Отчет о раскопках, произведенных в 1962 году Черниговским отрядом Приднепровской экспедиции Института археологии АН СССР.
18. № 1964/60. Ширинский С.С. Отчет о раскопках, произведенных в 1964 г. Черниговским отрядом Приднепровской экспедиции Института археологии АН СССР.
19. № 1965/31. Ширинский С.С. Отчет о раскопках Черниговского отряда Приднепровской экспедиции в 1965 г.

Науковий архів Інституту історії матеріальної культури Російської академії наук. Рукописний архів.

Ф. 4. Московское археологическое общество (1865–1920 гг.).

20. 1905. № 54. XIV Археологический съезд в Чернигове. Переписка по организации съезда и поданию его материалов. Протоколы Предварительного комитета съезда 1905 – 1908 гг.

Ф.35. Институт истории материальной культуры

Оп. 1

21. 1970. № 16. Горюнов Е.А. Отчет об археологическом обследовании поречья р. Снов на участке с. Брусилов – с. Горск Черниговской области в 1970 г.

22. 1947. № 31. Ляпушкин И.И. Отчет о работе экспедиции в 1947 г. по обследованию памятников в бассейне р. Сейм, нижнего течения р. Десна и левого берега Днепра Киевской, Курской, Полтавской, Сумской, Харьковской областях.

23. 1961. № 21. Ляпушкин И.И. Отчет о работе Днепровской Левобережной археологической экспедиции Института археологии АН СССР 1961 г.

24. 1966. № 64. Третьяков П.Н. Отчет об археологических исследованиях на территории Черниговской области в 1966 г.

25. 1970. № 14. Третьяков П.Н. Отчет о работах Деснинского археологического отряда 1970 г.

Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»

Документальний фонд

26. КН-771/1, дф 620. № 1. Попко А.А. Дневник археологических разведок 1947 г.
27. Антонович В.Б. Дневник раскопок, произведенных в Черниговской губ. в 1881 г. // Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда. М., 1906. Вып. 1. С. 28–35.
28. Бліфельд Д.І. Деснянська археологічна експедиція 1949 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. К., 1955. Т.V. С. 12 – 21.
29. Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. К. : Наукова думка, 1977. 234 с.
30. Бондар О.М. Розвідки в Чернігівському та Ріпкинському р-нах Чернігівської обл. // Археологічні дослідження в Україні 2011. К., 2012. С. 482–484.
31. Бранденбург Н.Е. Журнал раскопок Н.Е. Бранденбурга 1888–1902 гг. Работы в губерниях Киевской, Полтавской, Харьковской, Каменец-Подольской, Екатеринославской, Таврической, Черниговской, Могилевской, Новгородской, Смоленской и в Области Войска Донского. Спб. : т-во Р. Голике и А. Вильборг, 1908. 224 с.
32. Васюта О.О. Дослідження археологічного комплексу біля с. Моцонка на Чернігівщині // Чернігівські старожитності. Чернігів, 2006. С. 20–25.
33. Веремейчик Е.М. Работы Селищного отряда // Археологические открытия 1985 года. М., 1987. С. 315–316.
34. Веремейчик Е.М., Казаков А.Л., Коваленко В.П. и др. Работы Чернигово-Северской экспедиции // Археологические открытия 1986 года. М., 1988. С. 261–266.
35. Веремейчик Е.М. Охранные исследования поселения X–XIII вв. у с. Петруши // Проблемы археологии Южной Руси. К., 1990. С. 76–83.
36. Веремейчик О.М. Охоронні розкопки поселення Шумлай біля Чернігова // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. Луцьк, 1993. С. 18.
37. Веремейчик О. Розвідкові роботи І.І. Ляпушкіна в Шестовиці на Чернігівщині // Русь на перехресті світів (Міжнародні впливи на формування давньоруської держави IX–XI ст.). Чернігів, 2006. С. 33–39.
38. Веремейчик О., Коваленко В., Моця О., Ситий Ю. Дослідження в Шестовиці у 2006 р. // Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 рр. Київ, Запоріжжя, 2007. С. 105–108.
39. Веремейчик Е. Поселение «Пойма» около Шестовицы близ Чернигова // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Чернігів, 2007. С. 366–379.
40. Веремейчик О. М. Розвідувальна експедиція І.І. Ляпушкіна 1947 р. на Чернігівщині // Сіверянський літопис. 2008. № 6. С. 40–47.
41. Веремейчик О. М. Скарби жіночих прикрас та археологічні пам'ятки Львова та Низківки // Сумська старовина. 2008. № XXV. С. 26–36.
42. Веремейчик О.М. Поселення XIII–XIV ст. округи Чернігова // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Вип. 73. Серія: історичні науки. № 6. Чернігів, 2009. С. 91–103.
43. Веремейчик Е. В. Шугаевский и исследования 20-х гг. XX в. в Шестовице // Матеріальна та духовна культура Південної Русі. Київ-Чернігів, 2012. С.71–75.
44. Виноградський Ю. Сосниця та її околиці // Чернігів і Північне Лівобережжя. К.: Державне видавництво України, 1928. Т. XXIII. С. 146–168.
45. Виноградський Ю. До історії колонізації Середньої Чернігівщини. II. Залюднення, колонізаційні рухи та культурні впливи за часів найдавніших // Історико-географічний збірник. – К.: З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1931. – Т. IV. – С. 109–143.
46. Виноградський Ю.С. Археологические работы Сосницкого историко-краеведческого музея (к 35-летию со дня основания) // Краткие сообщения Института археологии Академии наук Украинской ССР. Киев, 1955. Вып. 5. С. 86–93.
47. Гончаров В. К. Раскопки древнего Любеча // Археологічні пам'ятки. К., 1952. Т. III. С. 134–138.
48. Гушин А.С. Памятники художественного ремесла Древней Руси X – XIII вв. Ленинград : Государственное социально-экономическое издательство, 1936. – 83 с.
49. Древности железного века в междуречье Десны и Днепра // САИ. 1962. Вып. Д1–12. 75 с.
50. Ефимов. А. Олегово поле // Труды IV Археологического съезда в Чернигове. – М., 1911. Т.III. С. 89 – 92.

51. Жаров Г.В. Округа селища Автуничи в 1–2 тыс. н.э. // *Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я. Самоквасова*. Чернігів, 1993. С. 76–78.
52. Жаров Г.В., Жарова Т.Н. Археологическая разведка на Черниговщине // *Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр.* К., 2002. С. 116–118.
53. Жаров Г.В., Коваленко В.П., Козаков А.Л. Нові дослідження на чернігівському передгородді в 1998–1999 рр. // *Археологічні дослідження в Україні 1999 р.* К., 1999. С. 82–84.
54. Козаков А.Л., Коваленко В.П., Моця О.П., Петраускас А.В., Ситий Ю.М., Скороход В.С. Літописний «шлях Мономаха»: археологічні реалії // *Археологія*. 2014. № 1. С. 61–72.
55. Каталог колекції наукових фондів Інституту археології НАН України. Київ: Академперіодика, 2007. 356 с.
56. Коваленко В.П. Скарб Ольговичів // *А се его сребро К.*, 2002. С. 117–138.
57. Коваленко В., Черненко О. Перші дослідження в Шестовиці // *Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XI ст.* Чернігів, 2003. С. 84–101.
58. Коваленко О.Б., Ткаченко В.В., Ясновська Л.В. Виноградський Юрій Степанович. Український історик, археолог, етнограф, музейний працівник, активний учасник краєзнавчого руху першої половини ХХ ст. // *Репресоване краєзнавство (20–30-і роки)*. Київ: Рідний край, 1991. С. 335–336.
59. Корзухина Г.Ф. Русские клады X–XIII вв. М.–Л.: Из-во АН СССР, 1954. 156 с.
60. Кондаков Н.П. Указатель отделения средних веков и эпохи возрождения. – С.-Петербург, 1891. 369 с.
61. Конощенко Ю.А. Срібні жіночі прикраси доби Київської Русі в колекції Харківського історичного музею // *Сіверщина в історії України*. Київ–Глухів, 2013. Вип. № 6. С. 108–111.
62. Кузнецов Г.А. К изучению Лесковицкой поймы // *Археологічні старожитності Подесення: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 70-річчю від дня народження Г.О. Кузнецова*. Чернігів, 1995. С. 14–17.
63. Кузнецов Г.О., Ситий Ю.М. Феодальна садиба XII–XIII ст. на околиці Чернігова // *Чернігівська старовина*. Чернігів: Сіверянська думка. С. 34–41.
64. Курас Г., Яушева-Омельянчик Р. В.А. Шугаєвський – історик, археолог, нумізмат // *Київська старовина*. 1995. № 5. С. 88–96.
65. Ляпушкін І.І. Дослідження Дніпровської Лівобережної експедиції 1947–1948 рр. // *АП УРСР*. Т. III. К., 1952. С. 285–300.
66. Макарова Т.И. Черневое дело Древней Руси. М.: Наука, 1986. 156 с.
67. Мезенцева Г.Г. Дослідники археології України. Чернігів: Сіверянська думка, 1997. 205 с.
68. Моця О., Козаков А. Давньоруський Чернігів. Київ: Стародавній Світ, 2011. 314 с.
69. Мултанен В. Археологічні пам'ятки Седнева та його околиць // *Містечко над Сновом*. – Ніжин, 2007. С. 12–25.
70. Николаева Т.В., Чернецов А.В. Древнерусские амулеты-змеевики. М.: Наука, 1991. – 121 с.
71. Обозрение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении // *Записки императорского Русского археологического общества*. Т. VIII. Вип. 1–2. С.-Петербург: Типография И.Н. Скороходова, 1896. 236 с.
72. Отчет о деятельности Черниговской архивной комиссии за 1911 г. Чернигов: Типография губернского земства, 1912. 31 с.
73. Отчет о деятельности Черниговской архивной комиссии за 1912 г. Чернигов: Типография Г.М. Веселовой, 1913. 19 с.
74. Пильник А.Г. Правобережье Поснов'я в X–XIII ст. // *Минуле Сосниць та її околиць*. Чернігів, 1990. С. 30–33.
75. Південноруське село IX–XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури). К., 1997. 180 с.
76. Попко О.О. Слов'янські археологічні пам'ятки у нижній течії Десни // *Середні віки на Україні*. К., 1971. Вип. 1. С. 129–140.
77. Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. Чернігів: Сіверянська думка, 1992. 90 с.
78. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. М.: Издательство Академии наук СССР, 1948. 792 с.
79. Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // *МИА*. № 11. М.–Л., 1948. С. 7–92.

80. Рыбаков Б.А. Русские датированные надписи XI–XIV веков // САИ. Вып. Е 1–44. М.: Наука, 1964. 48 с.
81. Рябцева С.С. Древнерусский ювелирный убор. С.-Петербург: Издательство С.-Петербургского института истории РАН, 2005. 384 с.
82. Самоквасов Д.Я. План археологических работ по собиранию и систематизации древностей Черниговщины для XIV археологического съезда // Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV АС. Вып. 1. М., 1906. С. 1–21.
83. Самоквасов Д.Я. Могила русской земли. М.: Синодальная типография, 1908. 276 с.
84. Самоквасов Д.Я. Раскопки северянских курганов в Чернигове во время XIV Археологического съезда. М., 1916. 104 с.
85. Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). К.: Шлях, 2003. 232 с.
86. Смолічев П. Раскопки северянских могил в с. Шестовица летом 1925 г. // Украина. 1926. Кн. 1. С. 178–180.
87. Смолічев П. Подвійні поховання X сторіччя коло Шестовиці на Чернігівщині // Записки Чернігівського наукового товариства. Т 1: Праці історико-краєзнавчої секції. Чернігів, 1931. С. 56–64.
88. Станкевич Я.В. Шестовицкое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 года // КСИА. 1962. Вып. 87. С. 6–30.
89. Сита Л.Ф. Участь співробітників Чернігівського історичного музею у дослідженні пам'яток XII–XIII ст. біля с. Шестовиця // Скарбниця української культури. Чернігів, 2002. Вип. 2. С. 27–31.
90. Ситий Ю.М. Етапи заселення Чернігівського Задесення (спроба реконструкції процесу внутрішньої колонізації) // Україна і Росія в панорамі століть. Чернігів, 1998. С. 38–50.
91. Ситий Ю. Зміни занять населення нижнього Посем'я після монголо-татарської навали // Батури́нська старовина: Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батури́нської трагедії. К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2008. С. 34–38.
92. Ткаченко В.В. Роль музеїв Чернігівщини в історико-краєзнавчому русі 20–30 рр. XX ст. // Скарбниця української культури. Чернігів, 2002. Вип. 2. С. 129–139.
93. Толстой И.И., Кондаков Н.П. Русские древности в памятниках искусства. Вып. V. С.-Петербург, 1897. 167 с.
94. Черненко О.Є., Козаков А.Л. Охоронні дослідження на Чернігівському посаді // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр. К., 2004. С. 62–63.
95. Черниговский соединенный исторический музей. Каталог музея. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1915. 86 с.
96. Черненко О. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (1896–1948 рр.): Скарбниця Української Культури. Вип. 9. Спецвипуск 1. Чернігів, 2007. 136 с.
97. Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали / під редакцією М. Грушевського. Т. XXIII. К.: Державне видавництво України. 1928. 531 с.
98. Шекун А.В. Исследования на Черниговщине // АО 1983 г. М., 1985. С. 374–375.
99. Шекун А.В., Веремейчик Е.М. Селища IX–XIV вв. в междуречье низовий Десны и Днепра // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. К., 1988. С. 93–110.
100. Шекун А.В. Памятники Сосницкого ополья IX–XIII вв. // Минувле Сосниці та її околиць. Чернігів, 1990. С. 22–29.
101. Шекун О.В. Поселенська структура пониззя межиріччя Десни і Дніпра 12 – 17 ст. // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба. Чернігів, 1996. С. 114–115.
102. Шекун О.В., Веремейчик О.М. Давньоруське поселення Ліскове. Чернігів: Деснянська правда, 1999. 184 с.
103. Шекун О.В., Сита Л.Ф. Пам'ятники IX–XII ст. в околицях с. Старий Білоус поблизу Чернігова // Старожитності Південної Русі. Чернігів, 1993. С. 40–49.
104. Шекун О. Садиба кінця XII – першої половини XIII ст. (за матеріалами розкопок поселення Рів-2 біля с. Шестовиця) // Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування давньоруської держави) IX–XI ст. Чернігів, 2006. С. 211–217.
105. Ширинский С.С. Курганы X в. у деревни Пересажа // КСИА. 1969. Вып. 120. С. 100–106.
106. Шугаевский В.А. «Татарская горка» близ города Чернигова // Труды Московского предварительного комитета по устройству XV АС в Новгороде. М., 1911. С. 244–258.
107. Уварова П.С. Городища и курганы. Выборка из дел Черниговского статистического

комитета общества Нестора-летописца и архива гр. П.С. Уваровой // Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV АС. Вып. 1. М., 1906. С. 73–93.

108. Ясновська Л.В. Невтомний дослідник рідного краю // Археологічні старожитності Подесення: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 70-річчю від дня народження Г.О. Кузнецова. Чернігів, 1995. С. 5–13.

109. Ясновська Л.В. З історії археологічного вивчення Любеча // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. Чернігів, 1997. С. 171–174.

110. Ясновська Л.В. Здобутки відділу охорони та вивчення пам'яток археології Чернігівського історичного музею (1981–1998 рр.) // Скарбниця Української культури. Вип. 2. Чернігів: Сіверянська думка, 2002. С. 32–42.

111. Ясновська Л.В. Археологічні дослідження дитинця середньовічного Чернігова у 70 – на початку 90-х рр. XX ст. // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Чернігів, 2007. С. 402–415.

112. Ясновська Л.В. Давньоруські старожитності Чернігівщини в дослідженнях відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. К., 2010. Вип. 1. С. 216–225.

Archaeological researches of medieval settlements Chernihiv Polissya

O.M. Veremeychuk

The article deals with the stages of studying the medieval rural settlements of the X-XIV centuries of Chernihiv Polissya.

During the first stage (second half of the XIX – early XX centuries) there was a process of accumulating information about different categories of archaeological sites, including rural settlements of ancient times. The XIV Archaeological Congress had great significance in the study of rural monuments X-XIII centuries.

During the next stage (the first half – mid XX centuries) the study of the Chernihiv Polissya region went from a partial survey of the areas around Chernigov, Sosnitsy and Ostra to large-scale archaeological works in Chernihiv and Lyubech, and special studies on archaeological sites, including rural settlements along the shores of Desna and Dnieper and their tributaries – the rivers Belous, Strizhen, Snov, Ubid and others. At the initial stages the survey involved employees of local museums, and in the post-war period, scientists from the Institutes of Archeology of Kyiv, Leningrad and Moscow joined the research in the region.

From the mid-1970s to the beginning of the 1990s, the third stage of research continued, characterized by a full survey of significant areas of Chernihiv Polissya and archaeological research of rural settlements (Autunichi, Liskovoe, Krynica, Ovramenky Krug, Shumlay and others). Investigators included local historians and archaeologists – G.O. Kuznetsov, A.V. Shekun, V.P. Kovalenko and others, as well as researchers from the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine such as O.P. Motsa and others. As a result, there were accumulated different categories of artifacts and generalized information on the branches of economy, planning, housing construction, property and social differentiation of the rural population.

From the beginning of the 1990s the fourth stage of research begins, which is characterized by an in-depth study of some rural monuments in the work area of archaeological expeditions of the Chernigov National Pedagogical University named after TG Shevchenko such as Shestovitskaya, Lyubetskaya, Listvenska, Vipovsivskaya and others.

Keywords: rural settlements, Chernihiv Polissya, archaeological research.